הרב יהודה זולדן, באר יהודה – בבא קמא, עמ' 220-233

שיעור טז

פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים

(בבא קמא נה ע"ב - נו ע"א)

א. פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים
ב. פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים
ג. אין חייב לשלם מן הדין, ואין השמים מוחלין לו עד שישלם
ד. חייב בדיני שמים, דינו מסור לשמים, ואין השמים מוחלין לו – מהות החיוב
1. ענישה שמימית מאחר שבית דין אינו יכול לחייב
2. פנייה לבית דין: המזיק חייב בדיני שמים ועל בית דין ללחוץ עליו לשלם
3. פנייה למזיק: אינך חייב לשלם על פי דין, אך שלם כדי שימחלו לך בשמים
סיכום

א. פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים

בגמרא (נה ע"ב – נו ע"א) הובאה ברייתא בשמו של רבי יהושע ובה ארבעה מקרים שבהם הדין הוא פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים:

> אמר רבי יהושע: ארבעה דברים העושה אותן פטור מדיני אדם, וחייב בדיני שמים, ואלו הן:
> [א] הפורץ גדר בפני בהמת חבירו
> [ב] והכופף קמתו של חבירו בפני הדליקה
> [ג] והשוכר עדי שקר להעיד
> [ד] והיודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו.

ברייתא זו הובאה בשל המקרה הראשון שנזכר בה, הדומה לאמור במשנה (נה ע"ב): "הכונס צאן לדיר ונעל בפניה כראוי... פרצוה לסטים ויצאה והזיקה, פטור".

על שלושת המקרים הראשונים שאלה הגמרא שאלה דומה: "היכי דמי? אילימא... בדיני אדם נמי נחייב?" בכל המקרים הוצעו הצעות למקרה שלכאורה היה צריך להתחייב בו גם בדיני אדם. במקרה הרביעי "היודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו", שאלה הגמרא שאלה אחרת: "פשיטא, דאורייתא היא?".

המכנה המשותף של התשובות לשאלות הללו הוא שמדובר במקרים שבהם אי אפשר לחייב את המזיק בדיני אדם אלא בדיני שמים בלבד.

על אותם ארבעה מקרים שציין רבי יהושע בברייתא, שבהם פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים, שאלה הגמרא:

> ותו ליכא?
> [ה] והאיכא העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (תוספתא בבא קמא ו, יז; ירושלמי גיטין ה, ה)
> [ו] והאיכא הנותן סם המות בפני בהמת חבירו – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (תוספתא בבא קמא ו, טז)
> [ז] והאיכא השולח את הבערה ביד חרש שוטה וקטן – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (משנה בבא קמא ו, ד; בבלי נט ע"ב)

[ח] והאיכא המבעית את חבירו – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (תוספתא בבא קמא ו, טז)[1]
[ט] והאיכא נשברה כדו ברשות הרבים ולא סלקה, נפלה גמלו ולא העמידה – רבי מאיר מחייב בהזיקן,
וחכמים אומרים פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים (בבא קמא כח ע"ב)
אין מיהא איכא טובא, והני אצטריכא ליה. מהו דתימא בדיני שמים נמי לא ליחייב? קמ"ל...

בגמרא צוינו חמישה מקרים נוספים שבהם פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. תשובת הגמרא היא שאכן יש עוד מקרים שכך הדין, אך המכנה המשותף לאותם ארבעה מקרים שציין רבי יהושע הוא שהיה מקום לטעון שהמזיק יהיה פטור אף בדיני שמים מסיבות שונות, ואשר על כן היה צריך לומר שלמרות זאת הדין הוא שפטור בדיני אדם אך חייב בדיני שמים.

המכנה המשותף לכל תשעת המקרים והדינים שהוזכרו בסוגיה הוא היותם גרמא בנזיקין. כך פירש רש"י (נה ע"ב): "פטור מדיני אדם – קסבר גרמא בנזקין פטור".[2]

בנוגע לאותם ארבעה מקרים שבברייתא בשמו של רבי יהושע, הדיון בגמרא הוא בשני מישורים: א. מדוע אין המזיק חייב בדיני אדם? ב. מדוע הוא לא יהיה פטור גם מדיני שמים? אין דיון בפן החיובי – מדוע הוא כן חייב בדיני שמים?

מה משמעות הביטוי "חייב בדיני שמים" ועל מה מבוסס חיוב זה? בעניין זה נתמקד בדברים להלן.

ב. פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים

חלק מהמקרים הנוספים שבנוגע להם שאלה הגמרא "ותו ליכא", מופיעים בתוספתא (ו, טז-יז) בסגנון אחר:

[ח] המבעית את חבירו, פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.
המבעית בהמת חבירו, פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.
[ו] הלעיטה חלתית, הרדפוני, וסם המות וצואת תרנגלין,
פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.
שליח בית דין שהכה ברשות בית דין והזיק,
פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.
[ה] העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת של חבירו,
פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.
רופא אומן שריפה ברשות בית דין והזיק, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.
המחתך את העובר במעי אשה ברשות בית דין והזיק,
פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים.

בתוספתא הביטוי ברוב המקרים הוא "פטור בדיני אדם ודינו מסור לשמים". סגנון דומה לאמור בגמרא, והמסר המשותף הוא חיוב או פטור מבחינה דינית. את האמור בתוספתא פירש הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם (תוספתא שם):

מסור לשמים – נראה לי דהכי פירושו דהשם יתברך יודע. אם היתה כוונתו להזיק – חייב בדינו, אבל אם לא נתכוון להזיק – פטור מדיני שמים.

לניזק לא ברור שאכן המזיק חייב. המסר בהלכה זו הוא למזיק, שבשמים יודעים מה הייתה כוונתו במה שעשה, ובהתאם לכך עליו לדעת אם לשלם על הנזק. פירוש זה יכול להתאים למקרים שלא נזכרו בברייתא

1 הרחבה על "המבעית את חברו" ראה בשיעור לג: התוקע לחברו, תקע באוזנו וחירשו.
2 כך כתב גם הרמב"ן (דינא דגרמי, מהד' הרב אהרון ליכטנשטיין, עמ' לה).

של רבי יהושע, אך במקרים שבדברי רבי יהושע כתבו התוספות (נו ע"א ד"ה כסויי) שגם אם הייתה כוונתו לטובה הוא יהיה חייב. תוספות כתבו זאת בנוגע למקרה [ב]: "הכופף קמתו של חברו". למקרה זה שני הסברים בגמרא, ואחד מהם הוא של רב אשי שהסביר שמדובר בטמון. אדם ראה שאש מתקרבת לקמת חברו והוא כיסה את הקמה. היות הקמה טמונה גרמה נזק גדול יותר לניזק, כי המבעיר פטור בטמון. במקרה זה הדין הוא שחייב בדיני שמים, ורבי יהושע אמר זאת כי הייתה אפשרות שהמטמין יאמר "אנא כסויי כסיתיה ניהלך, ובדיני שמים נמי לא נחייב? קמ"ל". ועל כך כתבו תוספות:

> ואם תאמר גלוי וידוע למקום למה נתכוין אם לטובה אם לרעה? וי"ל דאפי' במתכוין לטובה שלא ימהר לשרוף ויוכל להציל בעל הבית בתוך כך, מ"מ בדיני שמים חייב דאיבעי ליה לאזדהורי ולאסוקי אדעתיה שלא יבא לו הפסד בכך.[3]

ההנחה בשאלה היא שבפני המקום – בפני שמים, ידועה כוונתו של המטמין, ותשובת תוספות היא שאין זה משנה. גם אם כוונתו הייתה לטובה להציל את הקמה, הוא יהיה חייב בדיני שמים, מפני שהיה עליו להיזהר ולהביא בחשבון את האפשרות שבכיסוי הקמה, דינה יהיה כדין טמון והנזק הכספי של הניזק יהיה גדול יותר.

אמנם בשיטה מקובצת (שם) מובאים דברי הרא"ה שחלק על תוספות:

> ליחייב? קא משמע לן. פירוש, אף על פי שכוונתו להזיק אין מלאכה זו כדאי להתחייב עליה לשלם ואפילו בדיני שמים? קמשמע לן. הרא"ה ז"ל. והתוספות חולקים עליו.[4]

לפי הרא"ה אם אכן ברור שכוונתו הייתה לטובה, המזיק יהיה פטור אף בדיני שמים.

מכל מקום הדיון בשאלת חיובו של הניזק בדיני שמים הוא בשאלה מה ידוע עליו בבית דין של מעלה, בדיני המקום. זו המשמעות של "ודינו מסור לשמים".

בנוגע לפטור של המזיק בדיני אדם, ניתן להסביר שהניזק אינו יכול לתבוע אותו. זהו ממון שאין לו תובעים. כך נאמר בגמרא (חולין קל ע"ב):

> אמר רב חסדא: המזיק מתנות כהונה או שאכלן – פטור מלשלם. מאי טעמא? איבעית אימא: דכתיב "זה". ואיבעית אימא: משום דהוי ליה ממון שאין לו תובעים.

לפי ההסבר הראשון, המזיק מתנות כהונה פטור מלשלם כי כתוב בפסוק: "וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם מאת זבחי הזבח אם שור אם שה ונתן לכהן הזרֹע והלחיים והקבה" (דברים יח, ג). הלימוד מהמילה "וזה" הוא שדווקא בעודן קיימות חייב לתת את מתנות הכהונה לכהנים, אך אם אינן קיימות בעין, וכגון שהוזקו או שאכלן – המזיק אינו חייב בתשלומים. ההסבר השני הוא: "משום דהוה ליה ממון שאין לו תובעים" – אם כהן יתבע אותו לתת מתנות כהונה, יכול יהיה לומר לו: לכהן אחר אני רוצה ליתן ולא לך. ובשל כך המזיק פטור מלשלם.

התוספות (שם ד"ה ואיבעית אימא) הסבירו את ההבדל בין שני התירוצים בגמרא:

> ואיכא בין הני תרי לישני. דלהאי לישנא דאין לו תובעין נהי דאין יכול לתובעו בדייניין, בדיני שמים מיהא מיחייב. וללישנא קמא דדריש ליה מ"וזה" אפילו בדיני שמים נמי לא מיחייב.

לפי ההסבר שזו גזרת הכתוב בנוגע למזיק מתנות כהונה, המזיק אינו חייב אף לא בדיני שמים. אך לפי ההסבר השני ניתן ללמוד מדברי התוספות שכאשר הניזק איננו יכול לתבוע את המזיק, כמו במקרי גרמא, זהו ממון שאין לו תובעים בבית דין, ובמצבים כאלו חייב כלפי שמיא בדיני שמים.

---

3 כך כתבו גם: תוספות רבנו פרץ (נו ע"א), הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, כד ע"א בדפי הרי"ף) ועוד.

4 כך כתב גם הרב מנחם המאירי (נו ע"א).

גם ההגדרה שמקרי גרמא אלו הם "ממון שאין לו תובעין" בדיני אדם, מצביעה על כך שהדיון הוא מצד הניזק ויכולתו לתבוע את המזיק בבית דין.

ג. אין חייב לשלם מן הדין, ואין השמים מוחלין לו עד שישלם

הברייתא בשמו של רבי יהושע מופיעה בתוספתא (שבועות ג, א-ג) ובירושלמי (בבא קמא ו, א), אך בסגנון אחר:

> רבי יהושע אומר: ארבעה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין להן עד שישלמו.
> [א] היודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו אין חייב לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין לו עד שישלם.
> [ב] שכר עידי שקר העיד וגבה אין חייב לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין לו עד שישלם.
> [ג-ד] הכובש קמה לפני האור, והפורץ גדר לפני בהמה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין להן עד שישלמו.

במה שקשור לשמים המסר הוא אחר. אין כאן דיון בחיוב או בפטור בדיני שמים אלא "אין מן השמים מוחלין להן עד שישלמו". מחילה היא ביטוי הקשור לאדם שעבר עבירה ועליו לבקש סליחה, או לעשות פעולה שתתקן את העבירה שעבר.

אפשר להצביע על שני הבדלים בין הנוסח שבתוספתא בשבועות ובירושלמי ובין הנוסח בבבלי. האחד – הנושא: בתוספתא בשבועות ובירושלמי הנושא הוא המזיק – מה עליו לעשות, ואילו בבבלי הנושא הוא מסגרת החיוב של המזיק – פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים, ללא הוראה מעשית. ההבדל השני הוא בעצם קיומו של הדיון. בניגוד לבבלי, בסוגיה בירושלמי המקבילה לסוגייתנו אין דיון בסיבת הפטור בדיני אדם, לא בהוה אמינא לפטור בדיני שמים, וגם לא בייחודיות של מקרים אלו לעומת מקרים אחרים. כאמור בתוספתא בבבא קמא במקרים הנוספים הנוסח הוא "ודינו מסור לשמים".

ד. חייב בדיני שמים, דינו מסור לשמים, ואין השמים מוחלין לו – מהות החיוב

נראה להציע ששתי הגרסאות בדברי רבי יהושע: "חייב בדיני שמים" ו"אין מן השמים מוחלין לו", מבטאות כמה כיוונים במשמעות החיוב של המזיק.

1. ענישה שמימית מאחר שבית דין אינו יכול לחייב

כאמור, בגמרא (נו ע"א) הובאה הברייתא: "העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת, פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים", שנכללה בין המקרים הנוספים שהביא הגמרא שבהם הדין הוא "פטור מידי אדם וחייב בדיני שמים", והם לא נכללו בברייתא של דברי רבי יהושע. הברייתא בעניין עושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת מופיעה גם בגמרא (גיטין נג ע"א) ושם פירש רש"י:

> פטור מדיני אדם – לשלם.
> וחייב בדיני שמים – פורענות לשלם לרשעים שנתכוין להפסיד את ישראל.

מדובר על עונש, פורענות, למי שהתכוון להזיק לחברו על ידי עשיית מלאכה במי חטאת או בקרבן חטאת. מרש"י משמע שחובת התשלום במקרים אלו היא תמורה לעונש שמוטל על אדם כזה שהתכוון לגרום נזק. אמנם אין זה נזק ישיר אלא גרמא, אך הוא יהיה חייב. ייתכן שרש"י כתב זאת רק על המקרה של העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת, ששם אין הנזק ניכר והנזק הוא במחשבתו של המזיק, ולכן הביטוי ברש"י

שזו פורענות לרשעים בולט כאן יותר. מכל מקום הסבר זה של רש"י מתאים יותר לנוסח של הבבלי – "חייב בדיני שמים".[5]

כיוון דומה שעניינו עונש נמצא במקור נוסף. בין המקרים שנזכרו בדברי רבי יהושע מופיע גם "השוכר עדי שקר להעיד". מדובר באדם ששכר עדי שקר להוציא מנה מראובן לשמעון. התוספות (שם ד"ה אלא לחבריה) כתבו שמדובר במקרה שאין לשמעון כסף להחזיר או שהלך למדינת הים או כגון שאין אנו יודעים שהם עדי שקר. ועוד כתבו תוספות:

> ודוקא שוכר, אבל אמר – פטור מדיני שמים, דסבור שלא ישמעו לו. דאין נראה לומר דנקט שוכר לאשמועינן דאפי' שוכר פטור מדיני אדם, שאין זה שום חידוש. ולקמן לא עביד צריכותא אלא מדיני שמים.
> ועוד דבפירקין תנן (דף נט:) "השולח את הבערה ביד חש"ו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, שלח ביד פקח הפקח חייב", משמע דשולח פטור אף מדיני שמים.

לפי תוספות, אם אדם אמר לעדי שקר שיעידו שראובן חייב כסף לשמעון, הוא יהיה פטור גם בדיני שמים. כך גם נפסק להלכה בשולחן ערוך (חושן משפט, הלכות עדות סי' לב, ב). בקצות החושן (סי' לב ס"ק א) העיר על כך:

> ולי נראה דכאן מיירי מחיוב תשלומין בדיני שמים, וכההיא דאמרינן כיוצא בו (בבא קמא קיח, א) איני יודע אם נתחייבתי, פטור מדיני אדם וחייב לשלם בדיני שמים. והכא נמי בשוכרן חייב לשלם בדיני שמים. אבל עונש בדיני שמים ודאי אית ליה אפילו אם אינו שוכרן, ומשום דאף דאין שליח לדבר עבירה, ענוש הוא בדיני שמים... וכמה מיני גרמא איכא שנפטר מתשלומין אפילו בדיני שמים, ואילו עונש ודאי אית ליה אפילו בגורם דגורם, והוא פשוט.

מדברי הקצות משמע שבנזקי גרמא תהיה תמיד ענישה שמימית גם אם פטור מלשלם בדיני שמים. דבריו הם צעד נוסף מעבר למה שכתב רש"י.

"חייב בדיני שמים" – הכוונה לעונש בדיני שמים, כפורענות, וזאת מפני שהמזיק התכוון לגרום הפסד לאחר. אמנם, לא נזכר מה המקור לכך שמי שהתכוון לגרום נזק לחברו נענש בעונש שמימי.

2. פנייה לבית דין: המזיק חייב בדיני שמים ועל בית דין ללחוץ עליו לשלם

בגמרא (בבא בתרא כב ע"ב – כג ע"א) מרכיב נוסף ומשמעותי בכל הקשור לנזקי גרמא:

> מתני'. מרחיקין את הסולם מן השובך ארבע אמות, כדי שלא תקפוץ הנמיה.
> גמ'. ...והא גרמא הוא! אמר רב טובי בר מתנה, זאת אומרת: גרמא בניזקין אסור.
> רב יוסף הוה ליה הנהו תאלי דהוו אתו אומני ויתבי תותייהו, ואתו עורבי – אכלי דמא וסלקי אבי תאלי ומפסדי תמרי, אמר להו רב יוסף: אפיקו לי קורקור מהכא.
> אמר ליה אביי: והא גרמא הוא!
> אמר ליה: הכי אמר רב טובי בר מתנה, זאת אומרת: גרמא בניזקין אסור.

המסר מהמשנה הוא שעל אדם לחשוב על תוצאות שעלולות להתרחש מפעולה שלו, ולהרחיק אפשרות של נזק. משמעות האיסור בהקשר זה היא שאם המזיק הפוטנציאלי לא נזהר, הניזק הפוטנציאלי יכול לעכב ולמנוע ממנו את הפעולה כדי שלא ייגרם נזק. כך הסביר רש"י (שם ד"ה גרמא): "...אסור לגרום, וכשבא להעמיד גרמא להזיק, חבירו מעכב".

---

5 הרב זלמן נחמיה גולדברג ("שבחי הפשרה", משפטי ארץ, א, עמ' 82) כתב על יתרונותיה של הפשרה, ואחד מהם הוא שהפשרה היא בעצם תשלום על מחילת התובע כדי שהנתבע לא ייענש בדיני שמים.

הביטוי של רב טובי בר מתנה "זאת אומרת גרמא בניזקין אסור" מלמד שרק בעקבות האמור במשנה נלמדה ההלכה שהניזק יכול למנוע ולעצור את המזיק, אך אין מדובר כאן על איסור מהתורה על גרימת נזק. יש בהוראה זו שני מרכיבים: חובה על כל אדם לא לגרום נזק גם אם הנזק שייגרם יהיה כתוצאה מגרמא, והיתר לניזק הפוטנציאלי למנוע את הפעולה שתוצאתה היא נזק.

תוספות (בבא בתרא שם ד"ה זאת אומרת) כתבו עוד שאלמלא דברי רב טובי בר מתנה היה ניתן להבין שגרמא בנזיקין פטור ואף מותר לכתחילה:

> זאת אומרת גרמא בנזקין אסור – ומעיקרא סלקא דעתך כי היכי דמעיקרא פטור הכי נמי דמותר. הכא משמע דגרמא בנזקין דפטור. וכן:
> [1] בפ' כיצד הרגל (בבא קמא דף כו:) זרק כלי מראש הגג; [2] ובפרק הפרה (שם דף מז:) הכניס פירות לחצר בעל הבית שלא ברשות כו'; [3] ושולח בעירו ביד חרש שוטה וקטן (שם נט:); [4] ופורץ גדר בפני בהמת חבירו וכופף קמת חבירו בפני הדליקה ועושה מלאכה במי חטאת (שם נה: נו.); [5] וליבה וליבתו הרוח, דפטור בכל הנך כדאמר בפרק הכונס (שם דף נט:)...

תוספות לא הוכיחו את הבנתם שזו כוונת רב טובי בר מתנה שאילולא אמר זאת היה ניתן להבין שגרמא בנזיקין מותר.

על הבנתם זו של תוספות שאל הרב אלחנן וסרמן (קובץ שעורים, בבא בתרא אות עד):

> דף כב ע"ב, תוד"ה זאת אומרת גרמא בניזקין אסור. ומעיקרא סלקא דעתך דכי היכי דפטור הכא נמי דמותר. ולכאורה קשה [א] איך אפשר לומר דמותר לגרום היזק לחבירו, והא כל "מה דעלך סני לחברך לא תעביד, זוהי כל התורה כולה" (שבת לא ע"ב), [ב] ועוד דאפילו אם ההיזק לחבירו בא מאליו, חייב להציל משום השבת אבידה וכל שכן דאסור לגרום היזק מחמתו?
> וי"ל דהכא שאני, שאפשר לניזק להרחיק את עצמו כדי שלא יוזק, ובכי האי גוונא ליכא משום השבת אבידה דשלך קודם לשל כל אדם.

יש להעיר על תשובת הקובץ שיעורים שלא תמיד הניזק יכול להרחיק את עצמו. למשל, רב יוסף התגורר באותו מקום ועצי הדקל היו גם כן קבועים. אי אפשר היה לומר לו להתרחק. אדרבה, מקיזי הדם הם שאינם קבועים שם, והם אינם חייבים להקיז דם דווקא תחת העצים הללו.[6]

על שאלות הקובץ שיעורים נראה להשיב שאין כוונת התוספות לומר שאלמלי דברי רב טובי בר מתנה היה מקום לומר שלכתחילה מותר לגרום נזק, אלא שאלמלא דבריו הניזק לא היה יכול למנוע ממנו את גרימת הנזק. כמו כן, הביטוי "זאת אומרת גרמא בנזיקין אסור" – אין כוונתו שמדובר על איסור תורה, אלא זו הדרכה של חכמים לא להגיע למצב הזה. אמנם אי אפשר לחייב את בעל הסולם לשלם, אבל לכתחילה נדרש ממנו לא להניח הסולם קרוב לשובך, ובאופן כללי להיות אחראי ולדאוג שלא ייגרם נזק לחברו, גם אם יהיה פטור מתשלום. אכן אם בכל זאת נגרם נזק, המזיק יהיה חייב בדיני שמים כי עבר על הוראה של חכמים.

מי שחיבר באופן ברור בין "גרמא בנזיקין אסור" לבין "חייב בדיני שמים" הוא הרב יואל סירקיס (בית חדש, ב"ח, חושן משפט סי' שצה):

> וכבר נתבאר בסימן שע"ח סעיף ב' **דגרמא בנזקין פטור אבל אסור, וכיון דאיסורא קעביד ודאי דחייב בדיני שמים.** ותו דבריש פרק הכונס (נה, ב) דתניא אמר רבי יהושע ארבעה דברים העושה אותן פטור

---

6 עוד בסוגיה זו, בספרי: "רב יוסף: 'אפיקו לי קורקור', ...'זיל קוץ' ", באר יהודה – בבא בתרא, עמ' 427-441.

> מדיני אדם וחייב בדיני שמים ואלו הן הפורץ גדר וכו'. פירש רש"י פטור מדיני אדם קסבר גרמא בנזקין פטור. אלמא דגרמא בנזקין פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

הדרך לצאת ידי חובת שמים ולתקן את האיסור שהמזיק עבר עליו, היא בתשלום על הנזק. אלא שגם אם הניזק יתבע את המזיק בבית דין, בית הדין לא יוכל לכפות את המזיק לשלם. אמנם מוטל על בית הדין ללחוץ על המזיק לשלם. כך כתב הרב חיים בנבנשיתי (כנסת הגדולה, הגהות טור חושן משפט סי' כח) בשם מהר"ם מינץ:

> כג. כל מי שהוא חייב בדיני שמים אין כופין לו לשלם כדי לצאת ידי שמים. אמנם צריך להודיעו דרך תוכחה ומוסר ועצה טובה בינו לבינו שיצא ידי חובה, אם יקבל מוטב ואם לאו יאמר הדיין איך שרוצים עליו להכריז בבית הכנסת על ידי שליח צבור בלשון זה: שמעוני רבותי הא' גברא פלוני חייב בדיני שמים מחמת שגרם הפסד ממון לפלוני, לכן צריך לפלוני שיסיר מעליו חיוב זה ועונש מדיני שמים, וירצה לפלוני מחמת שגרם לו הזק. הר"ם מינץ ז"ל סי' ק'.
>
> כד. מי שחייב בדיני שמים ולא פרע מותר לקרותו רשע. הר"ם מינץ ז"ל בתשו' סי' ק'.
>
> כה. מי שחייב בדיני שמים אם תפס שכנגדו לא מפקינן מיניה. הר"ם מינץ ז"ל סימן ק"י.

יושם לב שגם בדברי המהר"ם מינץ שהובאו בכנסת הגדולה נזכר עונש בדיני שמים, אך בולטת המעורבות של בית הדין. גם אם הם אינם יכולים לחייב את המזיק בדיני אדם – בבית דין, עליהם להפעיל עליו לחץ לשלם. מאחר שברור שמדובר על חובת תשלום אך בלי יכולת לכוף לשלם, הניזק יכול לתפוס מרכוש המזיק ואין מוציאים מידו.[7]

סיכום ביניים: לפי הבנה זו נראה שהביטוי "פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים" משמעותו פנייה לבית דין. על בית הדין לקבוע את ההרחקה הנדרשת מהמזיק כדי שלא יזיק גם בגרמא. בית הדין מגבה את תקנותיהם בתוקף של איסור, כדי שהניזק יוכל למנוע מהמזיק לעשות פעולה שתזיק לו אף בגרמא, על אף שיהיה פטור מתשלום על הנזק במסגרת בית דין. אם בכל זאת המזיק לא פעל כדי למנוע היזק בגרמא, על בית הדין ללחוץ עליו לשלם כדי לצאת ידי שמים. אם הניזק יתפוס מרכושו של המזיק, אי אפשר יהיה להוציא ממנו.

3. פנייה למזיק: אינך חייב לשלם על פי דין, אך שלם כדי שימחלו לך בשמים

הברייתא בשמו של רבי יהושע מופיעה בתוספתא (שבועות ג, א-ג) ובירושלמי (בבא קמא ו, א), שם הסגנון הוא אחר: "רבי יהושע אומר: ארבעה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין להן עד שישלמו". נראה שכאן הפנייה היא למזיק עצמו: אמנם אינך חייב לשלם מן הדין, אך שלם כדי שימחלו לך מהשמים.

ניתן להבין שזו כוונת הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, נו ע"א), הגם שהוא הסביר את הנוסח המופיע בבבלי:

---

7 מהרש"ל (ים של שלמה, ו, ו) כתב: "ומצאתי כתוב בתשובה וז"ל, נ"ל, היכא דאיתמר חייב בדיני שמים. אף על גב דאין לב"ד לכופו לשלם. מ"מ בדברים בלי כפייה יש לדוחקו. דאל"כ איך קאמר בפרק הכונס, גבי הטומן קמה של חבירו לפני הדליקה כו'. מהו דתימא מצי אמר אנא כסויא כסיתיה, ובדיני שמים נמי לא לחייב, קמ"ל. ומאי קאמר, והא היודע מחשבות הוא יודע דעתו, אלא כדפי', עכ"ל. ולא נהירא לי, מדלא תירצו התו' כך, ש"מ דלא ס"ל כלל. גם לישנא דדיני שמים לא משמע להיות חיוב אפי' במקצת בדיני אדם. אלא לעניין יוצא ידי שמים לחוד קאמר, וכן מצאתי בצפנת פענח [הראב"ן] וז"ל: כל מקום שאמרו חייב בדיני שמים. אם בא, צריכין להודיעו, אין אנו יכולין לחייב אותך. אבל צריך אתה לצאת ידי שמים כי דינך מסור לו. כדי שיתן אל לבו, וירצה את חבירו, ויצא ידי שמים". כאמור על בית הדין להפעיל לחץ על המזיק אך הם אינם יכולים לגבות ממנו כלום. ראה גם: הרב אשר וייס ("בענין אין טוענין למסית", מנחת אשר – בראשית, עמ' לה-לז). על הפן הרעיוני־חינוכי של עונש בדיני שמים ראה בדברי הרב אביגדור נבנצל ("דיני שמים", שיחות לחומש שמות, פרשת משפטים, שיחה טז, עמ' רכג-רלה).

> כל שכתבנו עליו כאן שהוא חייב בדיני שמים, פירושו שהוא חייב בו בהשבון, הא לענין איסור אף מה שהוא פטור בו מדיני שמים, איסור מיהא יש בו, אלא שלענין השבון נאמרה. ומכאן כתבו גדולי הדורות שכל שנאמר עליו חייב בדיני שמים פסול הוא לעדות עד שישיב, והדברים נראין שמאחר שהוא חייב להשיב, תורת גזלה חלה עליו עד שישיב.

"הוא חייב בו בהשבון", "פסול הוא לעדות עד שישיב", "שמאחר שהוא חייב להשיב, תורת גזלה חלה עליו עד שישיב" – משפטים אלו מלמדים שהפנייה היא אל המזיק. גם על פי המאירי חובת ההשבה נובעת בשל העובדה ש"איסור מיהא יש בו", ולכן כל עוד לא השיב המזיק את מה שהוא חייב, הוא מוגדר כגזלן, וממילא הוא פסול לעדות.

הטלת האחריות על המזיק לאחר שכבר נעשתה העבירה ושעליו לשלם כדי לתקן את מה שהזיק בגרמא, בולטת בדבריו של הרב יצחק בלאזר (אהל ישעיהו – בבא קמא, עמ' קעג) אף על פי שהוא לא הזכיר כלל את נוסח התוספתא (שבועות ג, א-ג) והירושלמי (בבא קמא ו, א) בסוגייתנו:

> נראה דהא דחייב בדיני שמים אין זה גדר דאורייתא ממש, וכמו לפנים משורת הדין דילפינן לה מקרא ד"אשר תעשון" (שמות יח, כ), כמבואר בבבא מציעא (ל ע"ב). ובכל זאת האם אכן הוא גדר חיוב דאורייתא? וכבר כתב הרמב"ם (הל' גזלה ואבדה יא, יז): "ההולך בדרך הטוב והישר ועושה לפנים משורת הדין מחזיר את האבדה בכל מקום ואף על פי שאינה לפי כבודו". וכן כתב הרמב"ם (הל' רוצח יג, ד): "זה הכלל כל שאילו היתה שלו היה טוען ופורק הרי זה חייב לטעון ולפרוק בשל חבירו, ואם היה חסיד ועושה לפנים משורת הדין אפילו היה הנשיא הגדול וראה בהמת חבירו רובצת תחת משאה של תבן או קנים וכיוצא בהן פורק וטוען עמו". והנה בודאי בדיני שמים צריך כל איש לילך בדרך הטוב והישר ולעשות לפנים משורת הדין. בכל זאת האם זהו גדר דאורייתא? ומי שפועליו נשאו משאו ושברו שעל פי דין מחוייבים לשלם לו, אי יש חיובא מדאורייתא למחול להם ועוד לשלם שכר טירחתם (בבא מציעא פג ע"א) רק מידת חסידות הוא שכל אדם ילך בדרך הטוב להתנהג במידת חסידות, אולם אם רצה להתנהג במידת הדין הרשות בידו אף כי לא יצא ידי שמים. וכן (בבא קמא קיח ע"א) גבי מנה לי בידך והלה אומר איני יודע, חייב בבא לצאת ידי שמיים. אבל אם לא ירצה לצאת ידי שמים הרשות בידו.
>
> וכן הוא בגרמא דלצאת ידי שמים חייב לשלם למען "ועשית [הישר והטוב]" (דברים ו, יח), וכן לענין לכתחילה משום עשיית הטוב והישר אין לגרום היזק או לעשות היזק שאינו ניכר, אולם אין זה בגדר איסור דאורייתא כלל.
>
> ועל פי זה יתבארו דברי הגמרא בבבא בתרא (כב ע"ב) דפריך "והא גרמא" בעלמא, אף שחייב לצאת ידי שמים. אמנם ניחא שפיר דאף לצאת ידי שמים אין לעשות גרם היזק כי אין זה דרך הישר והטוב, אולם אין זה בגדר איסור כלל. וזהו דפריך "והא גרמא" דאין חברו יכול לעכב מה שלא בעי לעשות דרך הישר, ומשני "זאת אומרת גרמא בנזקין אסור", והיינו מדרבנן איכא איסור גמור לעשות גרם היזק לכתחילה, ולאו דוקא מי שרוצה לעשות הישר והטוב. ולהכי כיון דמדרבנן הוא איסור ממש, ולכך אם רוצה לעשות גרם היזק, חברו מעכב עליו.

מצופה מהמזיק הפוטנציאלי שירחיק את הנזק הצפוי אף על פי שמדובר בנזקי גרמא. זו הדרך הישרה והנכונה ביחסים שבין אדם לחברו. דברי רב טובי בר מתנה "גרמא בנזיקין אסור" – אין כוונתם לאיסור במובן הרגיל שהמזיק עבר על איסור, ובוודאי אין מדובר על איסור מהתורה. אלא שחכמים קבעו דיני הרחקה כדי למנוע נזק, ואם המזיק הפוטנציאלי לא התרחק, הניזק הפוטנציאלי יכול למנוע ממנו. הביטוי בתוספתא ובירושלמי "אין השמים מוחלין לו עד שישלם" הוא פנייה למזיק שלא פעל כראוי ועבר על דברי חכמים, שישלם את הנזק. אי אפשר לחייב אותו לשלם, אך מצופה ממנו לשלם, כי מן השמים אין מוחלים לו. נראה שלפי הסבר

זה, אם הניזק יתפוס, יוציאו ממנו, כי זו אחריות של המזיק עצמו לתקן מעשיו, ואם הוא איננו מעוניין לשלם אי אפשר לחייבו וממילא לא ניתן לתפוס מרכושו.

כיוון כזה, לפיו ההחלטה היא בידי המזיק אם לשלם עבור הנזק שנגרם והיא על בסיס אמות המוסר והיושר שלו, נזכר בדברי הרב יצחק בלאזר כשהוא ציין לגמרא (קיח ע"א [ירושלמי י, ז]):

> אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: האומר לחבירו מנה לי בידך והלה אומר איני יודע, חייב בבא לצאת ידי שמים.

"בבא לצאת ידי שמים" – מדובר שמלווה פנה ללווה, והלווה אמר שאינו יודע, ובכל זאת הלווה מרגיש צורך להחזיר. אמנם במקרה זה אין מדובר על גרמא בנזיקין, אך השימוש במילים "ידי שמים" מתחבר לכיוון שההחלטה אם לשלם תלויה ביוזמתו של הפוגע – המזיק או הלווה וכד', ולא בידיהם של אחרים – לא בית הדין וכן לא מי שנפגע.

בשני מקורות נוספים מצינו את הביטוי "בבא לצאת ידי שמים" כשהיוזמה היא של מי שפגע (צד ע"ב):

> ת"ש הרועים והגבאין והמוכסין תשובתן קשה ומחזירין למכירין. אמרי מחזירין ואין מקבלין מהם. ואלא למה מחזירין? לצאת ידי שמים.

וכך בגמרא נוספת (בבא מציעא לז ע"א):

> מודה רבי טרפון באומר לשנים גזלתי לאחד מכם מנה, ואיני יודע איזה מכם, שנותן לזה מנה ולזה מנה... בבא לצאת ידי שמים.

כאמור, המאירי ואחריו גם הרב יצחק בלאזר לא הזכירו כלל את דברי התוספתא והירושלמי, אך נראה שהסבריהם את מהות החיוב בדיני שמים מתאימים יותר לנוסח שבתוספתא ובירושלמי. הביטוי: "בבא לצאת ידי שמים" מחזק את האפשרות שהפנייה היא למזיק שיפעל בדרך הישר והטוב וישלם עבור הנזק שנגרם, אף על פי שלא ניתן לחייבו לשלם במסגרת בית דין.

סיכום

"חייב בדיני שמים", "דינו מסור לשמים", "ואין מן השמים מוחלין להן עד שישלמו" – אלו הם ביטויים שונים אך דומים בנוגע למי שהזיק בגרמא, ולא ניתן לדונו ולהענישו במסגרת בית דין. בכל זאת ניתן להציע משמעויות שונות לנוסחאות שבתוספתא, בירושלמי ובבבלי. ענישה שמימית – כתיאור מצב, פנייה לבית הדין – ללחוץ על המזיק לשלם, או פנייה למזיק – לצאת נקי גם כלפי שמיא. כל אלו נועדו ללמד שבמצבים מסוימים, גם אם אדם פטור מתשלום בבית דין של מטה מהעדר הכלים הקבועים והרגילים לחייב אותו, אין זה אומר שהוא אכן צודק ונהג בהגינות. עליו להיות זכאי ופטור גם במערכת המשפט והצדק האלוקי השמימי, שהיא מערכת משפט עליונה וגבוהה יותר, היא שורש המשפט בעולם. במקרי גרמא, המזיק יהיה חייב בדיני שמים כי הוא עבר על איסור של חכמים. עליו להיות אחראי ולעשות כל שניתן כדי לא להזיק לאחר, אף לא בעקיפין. הסדר והצדק החברתי הוא לא רק חובת תשלום או פטור מתשלום כשנגרם נזק, אלא גם לדאוג מראש שלא ייגרם נזק.

בית הדין של מטה יונק את כוחו וסמכותו מבית הדין של מעלה, וכשבית הדין של מטה אינו יכול לדון ולהעניש אדם שלא קיבל אחריות וחשב שהצדק והיושר איתו כי במקרה כזה הוא פטור מלשלם, אזי דינו של אותו אדם המזיק מסור לשמים, הוא חייב בדיני שמים, ואין השמים מוחלים לו עד שישלם.